

LA PRETESA AL·LUSIÓ A MALLORCA I A MENORCA EN UNES BUTLLES DELS PAPES FORMÒS (892) I ROMÀ (897) AL BISBE SERVUSDEI DE GIRONA

NOTA SOBRE LA FABRICACIÓ D'UN "FET"

PER

MIQUEL BARCELÓ

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA (BELLATERRA)

En una ponència llegida al darrer *Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (1976) s'intenta fonamentar una «tesis del espacio balear como zona de influencia catalana»,¹ la qual zona d'influència seria tan justificada per un seguit de, diguem-ne, precedents històrics com perquè es desenvolupàs una mena de consentiment per part de Gènova i Pisa sobre la prioritat catalana a la conquesta de les dues illes.² Un d'aquests precedents històrics —el més antic de datació segura— són les butlles atorgades el 892 i el 897 pels papes Formòs i Romà, respectivament, al bisbe Servusdei de Girona,³ on figura una pretesa al·lusió a Mallorca i Menorca.

¹ A. SANTAMARÍA, *La expansión político-militar de la Corona de Aragón bajo la dirección de Jaime I: Baleares* (multicopiat), pp. 3-4 i 53. Amb l'ajuda d'aquest document que sembla que desconeixia abans, ja que no l'empra en *Determinantes de la conquista de Baleares (1229-1232)*; Palma de Mallorca, 1972, l'autor tracta de fonamentar més, i més obertament, la seva tesi d'un "consenso mediterráneo sobre el derecho prioritario de la Corona de Aragón a las Baleares" (*Determinantes de la conquista...*, pp. 89-93).

² "...no sólo se trataba de que los condes de Barcelona contemplaran las Baleares como área propia de expansión política, sino que las potencias que podían contestar tales aspiraciones [Gènova i Pisa] se avenían a respetarlas cual se deduce de instrumentos suscritos entre el 896 y el 1205" (A. SANTAMARÍA, *La expansión político-militar...*, pp. 3 i 53, nn. 8 i 9).

³ Per les circumstàncies i context general del bisbat de Servusdei i dels seus viatges a Roma el 892 i el 897, veure R. D'ABADAL, *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1958; pp. 156-168 i 255-256.

Ara bé, una lectura dels textos pontificis⁴ fa immediatament palès que no es tracta en absolut de cap encomanació de jurisdicció espiritual sobre les illes a Servusdei, sinó d'una confirmació de totes les possessions, tant mobles com immobles, entre les quals figuren dues illes, de l'església de Girona. Aclarit aquest punt, els textos no permeten seguir mantenint sense crítica la identificació de «insulas maiorica scilicet et minoricam» amb les illes balears de Mallorca i Menorca.

Vet aquí els fragments de les butlles que ens interessen:⁵

⁴ Han estat reproduïts amb edició facsímil a *Pontificum Romanorum Diplomata Papyracea quae supersunt in tabulariis Hispaniae, Italiae, Germaniae*. Roma, apud Bibliothecam Vaticanam, 1929; facs. IV (a. b.) i facs. V (a. b.). A. V. DOMÈNECH fa una transcripció del privilegi de Formòs (*Historia General de los Santos de Catalunya*, Gerona, 1630; pp. 148-149); BALUCI transcriu el de Romà en l'apèndix a P. DE MARCA, *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*, París, 1688 (cols. 834-835), on precisament s'esmenta el de Formòs segons DOMÈNECH (co. 374); E. MARTENE publica la de FORMÒS (*Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, I, París, 1724; p. 239); C. COCQUELINES, el qual no he vist mai citat en aquest afer, reuneix potser per primera vegada, les dues butlles (*Bullarum privilegiorum ac diplomatum romanorum pontificum amplissima collectio*, Roma, 1739, pp. 228 i 233-234); la de Formòs és copiada de Martene i la de Romà de Marca-Baluci. Editen també un dels dos privilegis, J. D. MANSI —el de Romà—, (*Sacrorum conciliorum nova amplissima collectio*, Florencia, XVIII, 1759; p. 103), i A. MERINO i J. DE LA CANAL —el de Formòs—, (*Flórez, España Sagrada*, 43, 1801, pp. 387-388); G. MARINI (*I papiri diplomatici*, Roma, 1805, p. 28); J. P. MIGNÉ reproduceix la butlla de Romà, segons Mansi (*Patrologia Latina*, 129, 1879; pp. 861-862); C. GIRBAL reuneix els dos textos *Bulas en papyrus existentes en la Catedral de Gerona*, a "Revista de Gerona, IX, 1885; pp. 65-71), els quals són copiats per G. LLABRÉS I QUINTANA (*Dos antiquísimas bulas pontificias relativas a Mallorca de los años 891 y 900*, a "Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana", 1896, pp. 172-174, i *Dos antiquísimas bulas pontificias relativas a Menorca y a Mallorca de los papas Formoso, año 891, y Romano*, a "Revista de Menorca", 1896, pp. 209-212); A. CAMPANER I FUERTES reproduceix, en canvi, únicament la de Romà segons Marca-Baluci (*Bosquejo histórico de la dominación islamita en las islas Baleares*, Palma, 1888, pp. 258-261); finalment en fan una edició crítica i fixen les dates A. MILARES CARLO (*Documentos pontificios en papiro de los archivos catalanes*, Madrid, 1918, pp. 93-113), i P. KHER (*Die altesten Papsturkunden Spaniens erlautezt und reproduziert*, Berlin, 1926, pp. 38-41, pl. 1-2). Per a un estudi de conjunt de les butlles papals adreçades a Catalunya veure ANSCARI M. MUNDÓ, *Notes entorn de les butlles papals catalanes més antigues*, a "Homenaje a Johannes Vincke", Madrid, 1962-1963, pp. 113-120.

⁵ Utilitza l'edició crítica de KHER, op. cit., p. 38-39 i 40. I més específicament per Girona E. MORERA, *Los papiros de la Catedral de Gerona*, Girona, 1927.

Formòs (892)

- 16 «...igitur ueni
 17 ens iam dicte serued(e)i u[en(erabilis)] episcopo ca[u]sa ora-
 tionis[s]
 18 ad eorundem sacra[tissi]ma be[atoru(m)] aposto
 19 lorum limina suggest[is]ti nobis quat[e]nus huius[s]
 20 apostolicae nostrae confirmationis priuilegio c[o]n
 21 firmare deueremus omnes res inmob[i]les ei[us]dem
 22 s(an)c(t)ae gerundensis ecclesiae in honore[s] (an)c(t)ae d(e)i
 gen[et]ri
 23 cis et semper uirginis mariae dominae nostrae ubi
 24 beatus felix. chr(ist)i martyr corpore requiescit. hoc
 25 est domos. pleues. cellas. ecclesias. uillas et
 26 insulas maiorica scilicet et minoricam seu curtes
 27 parr[oec]hias terras uineas prata siluas huna
 28 cum familiis utriusque sexus c(um) omnibus ad[i]acentiis
 29 seu pertinentiis suis quae a piis imperatorib(us) [et] regibus
 30 uel ab aliis d(eu)m timentibus in eadem g[e]run[d]ensi
 31 ecclesiae collata sunt sicut ips[a] nunc usque leg[a]l[i]
 32 ordine [te]nere uideris».

Romà (897)

- 12 «...igitur ueniens iam dicte serued(e)i uen[era]
 13 uilis episcopo ad sedem apostolicam et ecclesia gerundensi ius-
 te et ka
 14 nonice recepta expulso inde hermemiro deposito et excomuni-
 cato sug[ges]
 15 sisti nobis quatenus huius apostolicae nostrae confirmationis
 priuileg[i]
 16 gio confirmare deberemus omnes res immouiles eiusdem s(an)
 c(t)ae ger[un]
 17 densis ecclesiae in honore s(an)c(t)ae d(e)i genetricis semper
 uirginis mariae do[mi]
 18 ne nostrae ubi beatus felix chr(ist)i martyr corpore requiescit
 hoc est
 19 d[o]mus plebe[s ce]llas ecclesias uillas et insulas maiorica sci-
 licet et mi[no]
 20 [ri]ca s[eu] curtes parroehias terras uineas pratas siluas una
 cum famili[is]

- 21 [u]tri[us]que sexsus cum omnibus adiacentiis seu pertinentiis suis que a [piis]
 22 [im]peratoribus et regibus uel ab aliis d(eu)m timentibus in eadem gerund[en]
 23 sis ecclesia collata sunt sicut ipse nunc usque legali ordine tenere ui d[e]
 24 [ri]s...».

La discussió entorn de la identificació d'aquestes illes es produeix com a conseqüència dels comentaris que, sota la rúbrica de *Bulas pontificias apócrifas de la España árabe*, fa J. M. de Masdeu.⁶ Una de les raons per la qual Masdeu considera apòcrif el text papal és precisament «... el dominio temporal que se atribuye a dicho obispo, contra todo histórico fundamento, sobre las dos Islas Baleares de Mallorca y Menorca».⁷ A. Merino i J. de la Canal refuten sense massa dificultats dues de les tres objeccions de Masdeu; però es veuen obligats a acceptar que la menció de les dues illes, de tractar-se de les Balears, «es seguramente chocante»⁸ però no suficient com per a tenir la butlla per apòcrifa. Els autors volen justificar el desgavell proposant un malentès entre la súplica on s'esmentaven unes illes —«acaso las Medas...»— i el redactor de la butlla que, desconeixent Les Medes, les identificà amb les Balears. Els mateixos autors, naturalment, no se senten satisfets amb la solució que proposen.⁹ J. de Villanueva, però, deixa de banda els escrúpols de Merino i de J. de la Canal —que en rigor sostenien que les illes esmentades eren Les Medes i no les Balears— i decididament afirma que no hi ha hagut cap malentès i que «insulas maiorica scilicet et minoricam» no permet altre identificació que no sigui amb les dues Balears.¹⁰ Les raons que, segons Villanueva, justifiquen tanta seguretat són:

⁶ J. F. MASDEU, *Historia crítica de España y de la cultura española*, XV, 1795, pp. 197-198. Per una valoració de l'obra de MASDEU, veure M. BATLLORI, *La cultura hispano-italiana de los jesuitas expulsos, españoles - hispano-americanos - filipinos, 1767-1814*, Madrid, 1966, pp. 413-435.

⁷ Op. cit., pp. 197-198.

⁸ *España Sagrada*, 43, 1801, p. 114.

⁹ Op. cit., p. 114. Merino i de la Canal obliden que el suplicant era el mateix Servusdei, present a Roma, el que fa molt difícil prendre seriosament aquest tipus d'explicació de l'error.

¹⁰ *Viaje literario a las Iglesias de España*, XIII, 1850, pp. 31-39.

1) Que a les dues Balears abans de la conquesta catalana (1229-1231) no hi hagué mai bisbe; hi havia, en canvi, comunitat cristiana. 2) Que Girona és un dels punts continentals més propers i que, per aquesta raó, en el segle XI, obtingué la sobirania espiritual sobre las comunitats cristianes balears Guilabert, bisbe de Barcelona. 3) i sobretot que, no estant incloses les Balears dins una jurisdicció específica, essent «como cosa sin dueño», podien ser reclamades per qualsevol bisbe que estigués a prop, mogut bé per la caritat o bé per l'ambició.¹¹ No hi ha cap raó mínimament seriosa, ja que totes són adduïdes pressuposant que es tracta del restabliment d'una jurisdicció espiritual, pastoral; la qual cosa és senzillament en oberta contradicció amb els textos pontificis que inclouen les illes dins una inequívoca enumeració de possessions materials «... hoc/ est domos. pleues. cellas. ecclesias. uillas et/ insulas maiorica scilicet et minoricam seu curtes/ parr[oec]h[ia]s terras uineas prata siluas.../».

Poc temps després, Villanueva torna a esmentar el privilegi de Romà a Servusdei interpretant correctament que es tracta d'una confirmació de «todas sus posesiones»¹², no adonant-se, però, que la jurisdicció pastoral sobre la possible comunitat cristiana balear no és equiparable amb la possessió material.¹³ Així, Villanueva és en gran part responsable de les confuses o ambigües lectures que hom ha fet posteriorment.

Aviat les butlles passen a ser un indiscutible testimoni documental d'un «fet» —i ben important!— que ve a arrodonir la narració d'una defensa de les Balears contra els àrabs, iniciada ja per Carlemany, construïda a partir de certs textos cronístics francs.¹⁴

¹¹ Op. cit., p. 34, n. a.

¹² *Viage literario a las Iglesias de España*, XXI, 1851, pp. 33-34.

¹³ Villanueva també realitza l'errònia i exitosa operació de relacionar aquests suposats privilegis de jurisdicció pastoral amb el concedit per Ali b. Muyaheed de Denia, entorn de 1058, al bisbe Guilabert de Barcelona. Per Villanueva els tres privilegis es vindrien a inscriure dins una irrefrenable tendència. El privilegi de Ali b. Muyaheed, concedint a Guilabert la sobirania espiritual dels mossàrabs de Dènia i les Balears, és tanmateix obscur i exigeix una edició i estudi crític; veure mentrestant A. CAMPANER, *Bosquejo histórico de la dominación...*, pp. 261-263; R. CHABAS, "Mochehid hijo de Yusuf y Alí hijo de Mochehid", a *Homenaje a D. Francisco Codera*, Zaragoza, 1904, pp. 411-434, i G. ROSSELLÓ BORDOY, *L'Islam a les Illes Balears*, Palma de Mallorca, 1968, pp. 45-47.

¹⁴ Veure la prudent posició de G. ROSSELLÓ (op. cit., pp. 22-30, i *Los siglos oscuros de Mallorca*, a "Mayurqa" X, 1973, pp. 77-79).

J. Pella i Forgas,¹⁵ en un estrofolari capítol intítulat «*Domina- ción de los ampurdaneses en las Islas Baleares*», aconsegueix un perfecte encaix de les notícies: Carlemany establirà el domini polític sobre les Balears encarregant-lo als comtes d'Empúries¹⁶ i concedint l'eclesiàstic al bisbat de Girona. Per tal de resoldre el disbarat cronològic, Pella i Forgas fa trampa: suposa que les Balears foren concedides al bisbat de Girona pel mateix Carlemany. Per fonamentar aquesta suposició recorre a la part del text de Romà (que ell llegeix a P. de Marca) que diu just després de l'enumeració de béns «... a[piis] [im]peratoribus et regibus uel ab aliis deum timentibus in eadem gerun[den]sis ecclesia collata sunt...». És clar que es tracta senzillament de fer referència a la manera, ben normal per altra banda, com s'ha format el patrimoni de l'església gironina; però Pella i Forgas ho tradueix així: «*Mallorca y Menorca... las cuales por los piosos emperadores habian sido dadas a la iglesia gerundense*».¹⁷ Tot, doncs, coincideix: domini de Carlemany, concessió a Ermengari d'Empúries i al bisbat de Girona abans del 813.

Pella i Forgas pot, doncs, concloure que quan Jaume I gloriosament arrabassà «a los moros aquellas islas, siempre catalanas...» no feia més que retornar-les a la seva normalitat i unir el que sempre havia estat unit.¹⁸

El «fet» de l'ambigu domini (espiritual i/o territorial) queda instal·lat doncs, dins la sèrie de «fets» amb els quals la historiografia ha tractat debades d'omplir el buit narratiu entre el 713, firma d'un *ahd* entre Abd Allah b. Musa i els sectors dominants mallorquins i l'ocupació de Mallorca d'Isam al-Jawlani en nom del Jalifa de Còrdova el 902.¹⁹

¹⁵ *Historia del Ampurdán*, Barcelona, 1883, pp. 298-303.

¹⁶ Op. cit., p. 301. PELLA I FORGAS hi posà en relació, així, l'acció corsària, documentada, d'Ermengari d'Empúries entorn de 813. Incomprendiblement —i sense conèixer Pella i Forgas—, A. R. LEWIS fa d'Ermengari un dipositari de l'hegemonia de Carlemany sobre les Balears (*The development of southern French and Catalan society, 718-1050*, University of Texas Press, Austin, 1965, p. 42).

¹⁷ Op. cit., p. 301; el subratllat és de Pella i Forgas.

¹⁸ Op. cit., pp. 302-303. Aquesta part final és una delirant afirmació de pan-catalanisme estructurada curiosament sobre les butlles de Formòs i Romà i l'acció corsària d'Ermengari. Pel paper de Pella i Forgas dins la Lliga Regionalista, veure B. DE RIQUER, *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme, 1848-1904*, Barcelona, 1977.

¹⁹ A la bibliografia esmentada a n. 14 cal afegir-hi M. BARCELÓ, *Comentaris a un text sobre Mallorca del geògraf al-Zuhri*, a "Mayurqa", 14, 1975, pp. 155-164.

Ja he assenyalat anteriorment que, a les dues butlles, es fa referència a les «insulas maiorica et scilicet minoricam» com a possessions materials formant part del patrimoni o domini de la seu gironina que lentament s'havia anat formant. Les disquisicions sobre l'encomanació a la jurisdicció espiritual del bisbe de Girona de les comunitats cristianes balears eren i són resultat de lectures errònies o fraudulentos. Per altra banda també cal remarcar que dins la llista ocupen un lloc gens destacat, al mateix nivell que «domos, pleues, ecclesias, uillas... curtes / parr[oec]hias terras vineas prata silvas...». És plausible pensar que si es tractessin de les Balears ocuparien un lloc més prominent i, sobretot, més específic del document. La llista és estrictament genèrica, no gens diferenciada, excepte pels qualificatius que es donen a les illes; dins aquesta fórmula burocràtica s'inclouen aquestes dues illes —qualificades una de gran i l'altra de petita— sense però que es consideri alterat el caràcter d'enumeració rutinària de la fórmula. Es tracta doncs d'unes «illes» perfectament equiparables amb les altres possessions. Evidentment, doncs, les Balears no ho són, equiparables; evidentment les Medes sí, la Grossa i la Petita, com encara avui són conegudes.²⁰ Els adjectius emprats eren, doncs, simplement adjectius: major/gran/grossa - menor/petita. Mancaven així de la certa dimensió substantiva que tenen quan s'atribueixen a la Mallorca i Menorca balears.

Modernament l'error entra el 1888 dins la historiografia mallorquina de la mà d'A. Campaner i de J. M.ª Quadrado.²¹ En Campaner fa explícites les seves fonts: copia el text de la butlla de Romà de l'apèndix fet per Baluci a la *Marca...* de P. de Marca i per a la identificació es recolza en Villanueva.²²

Al mateix temps, G. Llabrés i Quintana publica per primera vegada els textos de Formòs i de Romà copiant-los de l'edició que E. C. Girbal en féu el 1885.²³

A partir d'aquestes dades la categoria de «fet» important, que

²⁰ Veure M. AUDIVERT, *L'Estartit i les Medes. Biografia d'un poble de la Costa Brava*, Granollers, 1971 (amb els corresponents mapes i fotografies). L'autor no fa esment dels privilegis gironins.

²¹ A. CAMPANER (veure n. 4); P. PIFERRER i J. M. QUADRADO, *Islas Baleares* [Barcelona, 1888] reed. Palma de Mallorca, 1969, p. 22 n. a.

²² Op. cit., pp. 258-259, n. 1.

²³ Veure n. 4.

cal interpretar adequadament, serà indiscutida.²⁴ Tant és així que arribarà a formar part dels «fets» tan segurs, acceptats i documentats que admeten una formulació nítida i rotunda com aquesta, per exemple: «L'any 898, el papa Romà encomanà l'església de Mallorca i Menorca al bisbe de Girona»,²⁵ o la més abrupta: «la Santa Seu disposà (898) la incardinació de les esglésies de Balears a Girona»,²⁶ o susceptibles de fonamentar formoses especulacions com la de la «tesis del espacio balear como zona de influencia catalana».²⁷

²⁴ R. D'ABADAL identifica amb Mallorca i Menorca les mencions de les butlles de Formòs i Romà (*Els primers comtes catalans*, p. 268-269, n. 13); M. SANCHÍS GUARNER va més lluny i creu que "les Balears foren ja de primer antuvi considerades com un apèndix insular català" la prova essent la butlla de Romà. (*Els parlars romànics de València i Mallorca anteriors a la Reconquesta*. València, 19612, p. 54); G. ROSSELLÓ creu que es tracta de "...la sobirania espiritual damunt de les illes de Mallorca i Menorca. Tal esdeveniment no suposa, en tot cas, que el bisbe gironí exercís sobre les nostres Illes un domini efectiu". (*L'Islam a les Illes...*, p. 30). L. PÉREZ sembla opinar que només es tracta de la concessió de jurisdicció espiritual però també es pot interpretar que l'autor no creu que hi hagi una clara distinció entre aquesta i la possessió (*Mallorca cristiana*, Palma de Mallorca, 1970, pp. 570-571); J. BUSQUETS accepta l'autoritat i opinió de L. PÉREZ (*Mallorca musulmana*, Palma de Mallorca, 1973, pp. 590-591); B. FONT OBRADOR, emparat amb l'autoritat de Llabrés i Quintana, no ho dubtà: "en el último decenio del siglo IX, primero el papa Formoso y luego el papa Romano confirmaron a la Iglesia de Gerona las islas de Mallorca y Menorca" (*Historia de Lluçmajor*, I, Palma, 1972, p. 43); G. ALOMAR accepta el "fet" —refiant-se de G. ROSSELLÓ— i l'utilitza com un graó més en la seva gens prudent hipòtesi d'una soterrada "continuidad del cristianismo balear" (*El altar mayor de la Catedral de Mallorca y el enigma de la continuidad del cristianismo balear*) a "Boletín de la Real Academia de la Historia", n. 173, 1.er fac., 1976, p. 42).

²⁵ P. XAMENA-R. ROSSELLÓ, *Historia de Felanitx*, I, Mallorca, 1976, p. 20. També P. XAMENA, *Resumen de Historia de Mallorca*, Felanitx, 1965, p. 33.

²⁶ M[IQUEL] C[OLL] A[LENTORN], *La dominació islàmica i la conquesta carolíngia de la Catalunya Vella*, article "Catalunya", a "Gran Enciclopèdia Catalana", IV, Barcelona, 1973, pp. 718-719.

²⁷ Curiosament A. SANTAMARÍA, *La expansión político-militar...*, p. 53, n. 9, confon el nom de l'editor de les butlles [G. LLABRÈS I QUINTANA] que només figura a l'índex del "Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana" (n. 5), amb J. L. PONS, autor d'un sonet dedicat a Leon XIII (p. 174) que, just a continuació del final de la darrera butlla, comença així: "Bárbaro Atila, azote de la gente...". Curiosament també, copia "...insulas majoricarum scilicet et minoricarum...", quan el text diu "...insulas Majoricam scilicet et Minoricam..." (subratllat de Ll. i Q.) (p. 172). Però és Josep Melià qui tanca finalment el cercle en unes pàgines de memorable frivolitat.

L'error ha pogut mantenir-se per la immerescuda confiança en la cadena d'autoritats que feia gairebé innecessària la lectura atenta, o tal vegada simplement la lectura, dels textos. Però també per la pressió ideològica —exacerbada en el cas de Pella i Forgas— que la conquesta catalana de *al-Yaza' ir al-Sarqiyya* (Illes Orientals), en 1229-1232, exerceix en el sentit de considerar aquesta conquesta com un final lògic, natural, previsible i, per consegüent, previst. Un tipus de final per al qual es recerquen i normalment es troben sempre els precedents que facin falta, àdhuc si aquests s'han d'inventar.

Amb l'autoritat de Pella i Forgas repeteix el tossut error d'identificació però gosa arribar al final: la recerca i troballa d'una "arrel ètnica i jurídica". Tot i afirmant que les fonts són "poc acreditades" sembla concedir valor a l'episodi contat per Mut, del transllat a Empúries de més de 15.000 mallorquins l'any 856. Aquesta colònia de mallorquins, "cristians de natura", vindria a formar una mena de grup de pressió que mantindria viva "l'aspiració dels catalans empordanesos a conquerir Mallorca"; és a dir "vendria a ésser el substrat dels mallorquins exiliats que volien recuperar la seva terra i tornar-la a la fe de Crist". Així doncs "la conquesta per Jaume I no feia, i per tots aquests motius, als ulls dels catalans, més que recuperar un dret immemorial". (*La nació dels mallorquins*, Barcelona, 1977, pp. 237-238). Pens que no calen comentaris sobre on pot portar el fervor diguem-ne ètnic, acompanyat per mala informació i ximpleria metodològica.